УДК 782

Г.Ф. Юнысова

«КАВИ – СӘРВӘР» ОПЕРАСЫ: әдәби-музыкаль нигез һәм куелыш үзенчәлекләре

В статье рассматриваются особенности современной татарской оперы «Кави – Сарвар» молодого композитора М. Хайруллиной. Внимание обращено на либретто произведения: его сюжет, документальную и литературную основу. Отмечено лингвистическое своеобразие текста в связи с включением персонажей разных национальностей. Анализ музыки и драматургии произведения выявил как оригинальность авторского решения, так и апелляцию к операм других композиторов в виде реминисценции. Рассмотрены трактовки действующих лиц, их воплощение в премьерном концертном показе и дана характеристика некоторым исполнителям. Предложены пути решения проблемы постановки новых сценических произведений композиторов Татарстана на театральной сцене.

Ключевые слова: опера «Кави – Сарвар», композитор Миляуша Хайруллина, опера «Джалиль» Жиганова, вальс Сайдашева, колыбельная песня, опера «Катерина Измайлова» Шостаковича, декламационность.

The author examines the features of the modern Tatar opera «Kavi-Sarvar» by the young composer M. Khairullina. Attention is drawn to the libretto of the work: its plot, documentary and literary basis. The linguistic originality of the text is noted due to the inclusion of characters of different nationalities. An analysis of the music and dramaturgy of the work revealed both the originality of the author's decision and the appeal to the operas of other composers in the form of reminiscence. The interpretations of the characters, their embodiment in the premiere concert show are considered and characteristics of some performers are given. Ways to solve the problem of staging new stage works by Tatarstan composers on the theater stage are proposed.

Keywords: opera «Kavi – Sarvar», composer Milyausha Khairullina, opera «Jalil» by Zhiganov, Saidashev's waltz, lullaby, opera «Katerina Izmailova» by Shostakovich, declamation.

Күптән түгел яшь композитор Миләүшә Хәйруллинаның «Кави – Сәрвәр» операсы республика тамашачысы хозурына тапшырылды. Ул Н. Җиһанов исемендәге VIII «Мирас» татар музыкасы фестивале кысаларында күрсәтелде. Агымдагы елның апрелендә Казанда шул ук С. Сәйдәшев исемендәге Зур концертлар залында опера кабат яңгыраячак. «Кави – Сәрвәр»нең премьерасы җәмәгатьчелектә зур кызыксыну уятты, матбугатта күпсанлы мәкаләләр басылып чыкты. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: соңгы ун елда Татарстан композиторлары (бигрәк тә яшьләр һәм урта яшьтәгеләр) төрле жанрдагы музыкаль сәхнә әсәрләре иҗат итү юнәлешендә актив эшлиләр. Әлеге әсәрләр күләм ягыннан зур түгел һәм аларның катнашучылары да аз. Бу күренешнең ким дигәндә (дөнья һәм төбәк масштабындагы) ике сәбәбен күрсәтергә мөмкин. Биредә дөньякүләм опера жанры үсеше тарихындагы моноопера (ягъни бер солист өчен опера) туу тенденциясен искә төшерү

зарур. Республика дәрәҗәсеннән караганда, сәбәп музыкаль сәхнә әсәренең (Р. Әхиярованың балет һәм опералырыннан кала) театрда куелу-куелмау мәсьәләсе белән дә бәйле. Композиторларның бу буынына, ихтыяри-мәҗбүри, опера театрында куелышка түгел, ә концерт версиясенә юнәлеш тотып эшләргә туры килә, бу иҗат ителә торган әсәргә күп яклап чикләүләр сала. Шул сәбәпле «Кави – Сәрвәр» операсы кебек масштаблы әсәрнең концерт версиясе турындагы хәбәр шунда ук күпләрнең игътибарын җәлеп итте. Автор башкарган эшнең күләмен бары музыка сәнгате вәкилләре генә тулаем бәяли ала. Шуңа бәйле рәвештә игътибарны бер генә фактка юнәлтәсем килә. Бүген композиторлар музыкаль сәхнә әсәре иҗат итү процессында инструментовка белән шөгыльләнеп тормыйлар, аны (үзләре яки тамаша учреждениеләре вәкилләре) башка музыкантларга йөклиләр. Ә музыкаль әсәрне оркестр белән башкаруга яраштыру исә – катлаулы һәм күп көч сорый торган этапларның берсе. Мондый күренешне татар музыкасында элек тә очратырга мөмкин иде, әмма аның сәбәпләре бөтенләй башка. Мәсәлән, Ф. Яруллинның «Шүрәле» балеты һәм Җ. Фәйзинең «Башмагым» музыкаль комедиясен оркестрлаштыру белән Ф. Витачек шөгыльләнгән. Өч сәгать ярым дәвам иткән «Кави – Сәрвәр» операсына нисбәтле М. Хәйруллина да нәкъ шулай эшләр дип гөманлау урынлы булыр кебек. Әмма 700 биттән артып киткән партитура – авторның – композитор һәм пианист, Н. Җиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясен тәмамлап, композиция буенча укуын П.И. Чайковский исемендәге Мәскәү дәүләт консерваториясендә дәвам иткән затның үз хезмәте нәтиҗәсе. М. Хәйруллина – күпсанлы конкурслар лауреаты (шул исәптән 2022 елда Мәскәү консерваториясенең зур залында узган «Партитура» Бөтенроссия яшь композиторлар конкурсында «Опера музыкасы яисә оперетта музыкасы» номинациясендә җиңү яулаган).

Язучы Кави Нәҗми белән аның хатыны – балалар язучысы һәм тәрҗемәче Сәрвәр Әдһәмова тормышында XX гасырның 30 нчы еллары ахырында булган драматик вакыйгалар Миләүшә Хәйруллина һәм либретто авторы Айдар Әхмәдиевне музыкаль сәхнә әсәре иҗат итүгә рухландырган. Сталин репрессияләре темасын алар Кави һәм Сәрвәр гаиләсе мисалында яктыртырга алынганнар. Бәлки бу парның язмышы, канлы еллар корбаны булган кайбер башка татар язучыларыныкы белән чагыштырганда, ул кадәр үк фаҗигалы да түгелдер. Әмма әлеге нәсел варислары тарафыннан әзерләнгән һәм нәшер ителгән «Сильнее смерти и страха жизни» китабы авторларга бик нык тәэсир иткән һәм яңа опера тууда хәлиткеч роль уйнаган.

Әлеге басма документлардан, хатлардан һәм шигырьләрдән тора. Анда эпистоляр мирас – репрессия аппараты карары белән берберсеннән һәм улларыннан аерылырга мәҗбүр булган ир белән хатынның (берсе – 2,5 ел төрмәдә, икенчесе Новосибирск өлкәсендәге лагерьда, кыскартылган исеме Сиблаг, өч ел сөргендә булган) язышуы үзәккә куелган. Нәкъ менә шул иң зур хисси йогынты көченә ия булган да.

Операда уңай һәм бәхәсле моментлар да бар, алар турында алга таба әйтелер әле. Әмма шунысы бәхәссез: залның реакциясенә, фойедагы мәгълүмат планшетларын өйрәнүгә нигезләнеп, яшьләрнең өлкән буын вәкилләреннән сорашуына таянып, авторлар бу әсәр белән тамашачыны җәлеп итә алганнар, сәяси репрессия корбаннарына, бер-берсен өзелеп яраткан ир белән хатынның хисләренә һәм тугрылыкка музыкаль һәйкәл торгызганнар, үткәндәге вакыйгаларга гына түгел, гомумән, татар әдәбиятына, аның аерым вәкилләренә карата зур кызыксыну уята алганнар.

«Кави – Сәрвәр» операсы пролог һәм эпилогы булган 13 күренештән гыйбарәт. Алар ике өлешкә бүленгән. Ике блок та үзенең музыкаль колориты белән аерылып тора. Беренчесе интонация ясауда декламацион стильне сайлау (бу – текстны тизләтелгән темпта җиткерергә ярдәм итә), бүлекләрнең көчле динамикада тәмамлануы (композиторның тынлы һәм бәрмә уен кораллары төркеменә өстенлек бирүе сизелә), геройларның вакыйгаларга көчле реакциясе, персонажларның үзара тиргәшүләре аркасында аеруча экспрессив булып күренә. Шул ук вакытта декламационлык өстенлек итсә дә, монотонлык хисе тумый. Операның беренче өлешендә музыкаль спектрның төрлелегенә билгеле бер чаралар ярдәмендә ирешелә: бишек җыры, шаян җыр һәм вальс жанрларын куллану, бер персонажның тембрга корылган уены. Моннан тыш, М. Хәйруллина шул заман көйләре символы (ориентирлар) буларак чит музыкаль материаллар – татар халык җыры көен, шулай ук «Наемщик» драмасыннан С. Сәйдәшев вальсын кертеп җибәрә. Шунысы үзенчәлекле: бу спектакль беренче тапкыр 1928 елда күрсәтелсә дә, әлеге вальсның 1948 елгы икенче редакциядә барлыкка килүе турында мәгълүматлар бар, ә «Кави – Сәрвәр» операсына нигез булган вакыйгалар XX гасырның 30 нчы еллары ахырында бара. Операда сөйләм (вокализацияләнмәгән) тексты да урын алган. Соңгысы закон вәкилләре партиясенә хас. Аларның җылылык белән өретелгән җырчы тавышыннан мәхрүм ителүе бу персонажларның әллә ни үзенчәлеккә ия булмавын һәм рәхимсезлеген ассызыклый.

М. Хәйруллина операда үз музыкаль теленнән файдалана. Әмма кайбер ситуацияләрнең, аларның драматургия ягыннан һәм музыкаль чишелешенең, аерым персонажларның (бигрәк тә әсәрнең беренче өлешендә) прообразы, чыганагы бар. Советлар Союзы герое, шагыйрь Муса Җәлилгә багышланган «Җәлил» операсы шундыйлардан булды (өстәвенә, нәкъ менә режиссёр М. Панджавидзеның соңгы сәхнә версиясендә). Бу постановка турындагы рецензиядән алынган бер генә өземтәне китерәбез: «подача событий в другом ракурсе, политических и других реалий советской жизни того времени, порой противоречащих достоверным фактам. Так, например, жена поэта также оказывается в застенках, но уже НКВД, как супруга, обвиненного в предательстве поэта. На самом же деле она осталась на свободе [Юнусова, с. 250].

Н. Җиһановның «Җәлил»ендәгегә охшаш хәл-хәлләргә «Кави – Сәрвәр» операсындагы Тансыкны (Кави белән Сәрвәрнең улы)

йоклату, Яңа ел каршылау, Сәрвәрнең шагыйрь Самат Бикташев белән сөйләшү күренешләрен кертергә кирәк. М. Җәлилнең нәни кызы йоклап китү күренешендә оркестр тукымасына татар халкының бишек җырын керткән Н. Җиһановтан аермалы буларак, М. Хәйруллина үзенчәлекле көй язган. Әмма тугыз яшьлек малайга бишек җырлары җырлыйлармы икән, дигән сорау туа (буклетта Тансыкның тугыз яшьтә булуы искәртелгән). Самат Бикташев персонажы үзе дә, аңа мөнәсәбәт тә каршылыклы. Сюжет буенча ул – шагыйрь, республикабызның Язучылар берлеге әгъзасы, аның иҗатын матбугатта тәнкыйть утына тотканнар, аннары хатыны кулга алынган. Үзе өстендә болытлар куерганын сизеп, ул Татарстан Язучылар берлеге рәисе Кави Нәҗминең фатирына язма рәвештә ярдәм сорап килә. Үзе өйдә булмагач, аның хатыны Сәрвәргә мөрәҗәгать итә, үтенечен иренә җиткерүен сорый. Үтенүдән янауга күчә. Әмма Сәрвәрнең, аның түтәсенең, соңрак Кави Нәҗминең дә ачуы чыгуга бу гына сәбәп булмый. Алар шагыйрьне куалар, чөнки үзләре өчен куркалар. Мондый вазгыять соңрак Кави Нәҗми белән бәйле рәвештә дә кабатланачак. Сәрвәр ирен әдәбиятчыларның иҗат оешмасы рәисе вазифасында алыштырган Мирсәй Әмирдән Кавины яклавын сорый, һәм тегесе нәкъ шул сәбәп аркасында бу гаиләгә булышудан баш тарта. Самат Бикташев образын аңлатуда (җырчы – Денис Хан-Баба) Н. Җиһановның «Җәлил» операсыннан ике персонаж бергә кушыла кебек: болар – сатлык лейтенант Канзафаров («Кави – Сәрвәр»нең башында Бикташев та шундый) һәм герой-шагыйрь үзе (әсәрнең икенче яртысында). Самат Бикташевка тискәре характеристика характерлы тенор тембры яңгырашы аша бирелгән. Аның тавышындагы юмакай ноталар Н. Җиһановның «Алтынчәч» операсындагы ялагай киңәшче Урмай партиясен искә төшерде. Үз героеның ярарга тырышучанлыгын, «бөгелү-сыгылуын» артист, закон вәкиле алдында берничә тапкыр сикереп торып, тән хәрәкәтләре белән дә ассызыклады. Аның каравы операның икенче өлешендә ул – бөтенләй башка персонаж, үзенең табигый матур тенор тавышы белән кыланмыйча гына җырлый. Хәтта үлем җәзасына барганда да үзен горур һәм лаеклы тота. Бу күренеш Н. Җиһанов операсындагы Җәлилнең китүен хәтерләтә.

Операның икенче өлешендә персонажларның интонация ясау һәм аралашу өлкәләрендә сизелерлек үзгәрешләр күзәтелә: декламация күләме кими (ул үзенең әйдәп баручы позицияләрен кантиленага бирә) һәм моңарчы аерым кисәкләр рәвешендә генә очраган рус теле, аралашу теле буларак, актив кертелә башлый. Болар барысы да, барыннан да элек, Сиблагтагы тоткын кызларны күрсәтү, аларның интернациональ составы белән бәйле. Әсәрнең икенче өлешендә музыканың интонацион төзелеше тыңлаучыларга аңлаешлырак булып чыкты. Бирелдә визуаль рәттәге кайбер мизгелләр, мелос (бигрәк тә үткен Нинка җырлары, аларны Л. Добрынина ачык, матур һәм тәэсирле итеп башкарды) Дм. Шостаковичның «Катерина Измайлова» операсы белән билгеле бер охшашлыклар тудырды. М. Хәйруллина

операсында шул ук икенче өлешкә туры килгән патетик кульминация тамашачыны да баш геройлар – Кави Нәҗми һәм Сәрвәр Әдһәмова белән бергә тирән кичерешләр аша узарга мәҗбүр итте. Бу рольләрне талантлы опера җырчылары, Татарстанның атказанган артистлары Артур һәм Эльза Исламовлар башкарды. Соңгы (мәсәлән, җырчы З. Хисмәтуллина юбилеена багышланган) концертларда Эльза Исламова үзенең тавышы һәм югары һөнәри осталыгы белән бигрәк тә аерылып тора. «Кави – Сәрвәр» операсының кульминациясен булдыруда Э. Исламова кантиленасының роле зур.

Операның премьерасы булды. Ул шыгрым тулы залда зур уңыш белән узды. Әмма барыбер операны карарга теләүчеләр бихисап әле. Мондый зур музыкаль сәхнә әсәрләре бер генә тапкыр күрсәтелергә тиеш түгел. Аларны иҗат итү һәм сәхнәгә кую өчен күпме көч һәм вакыт сарыф ителә. Шуңа күрә ким дигәндә өч мәртәбә күрсәтү сорала. Башка теләкләр безнең соңгы вакытта шактый тиз үсә башлаган Татарстан кинематографына адреслана.

Анда музыкаль сәхнә әсәрләрен экранлаштыру кебек махсус юнәлешне аерып чыгарырга иде. Бу – классик татар музыкасына, шулай ук яңа һәм архивларда кулъязма хәлендә сакланган әсәрләргә кагыла. Совет чорының яхшы экранлаштырылган опералары нигезендә укымышлы меломаннарның берничә буыны тәрбияләнде. Моннан тыш, театр сценографиясенең мөмкинлекләре (кинематографтан аермалы буларак) чикләнгән.

Алда әйтеп үтелгәнчә, М. Хәйруллина – пианист та, композитор да. Казанда укуын тәмамлап, Мәскәүдә белем алуын дәвам итә. Бу яктан ул билгеле бер дәрәҗәдә композитор С. Гобәйдуллинаның язмышын кабатлый сыман. Кайчандыр Дм. Шостакович тарафыннан безнең атаклы якташыбызга карата әйтелгән сүзләрне аңа да адреслыйсыбыз килә: «Я Вам желаю идти Вашим “неправильным” путем» [Смирницкий, с. 5]. Бу очракта мин ниндидер гомуми үрнәкләргә таянырга тәкъдим итмәс идем.

Әдәбият

Сильнее смерти и страха жизни. Кави Наджми – Сарвар Адгамова: история любви: документы, письма, стихи / [авт.-сост.: С.М. Ахтямова, Т.К. Нежметдинов; под ред. А. Карапетяна; худож. О. Маковский; пер. с татар. С. Ахтямовой, А. Карапетяна, Е. Аксенова]. Казань: Агентство «Информ-клуб ЭС». 2004. 158 с.: фотоил., факс., портр. (Документальная серия). На обл. и тит. л. в надзагл.: Негасимый свет любви.

Смирницкий Я. Свекольный блюз // Московский комсомолец. 2007. 16 фев.

Юнусова Г. Опера «Джалиль» Назиба Жиганова: авторский замысел и современная постановка // *Юнусова Г.Ф.* Мир музыки: сборник статей и материалов. Казань. 2022. С. 246–254.

Юнысова Гүзәл Фәйзрахман кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Сәнгать белеме үзәге фәнни хезмәткәре